Vereniging voor Terpenonderzoek

VAN WIERDEN EN TERPEN

Nieuwsbrief nummer 18 (maart 2013)

Bloeiend terpenonderzoek heeft goede vooruitzichten

De afgelopen vier jaar zijn maar liefst zes steilkanten in Friesland archeologisch onderzocht. De laatste onderzoeken vonden afgelopen jaar plaats ten zuiden en ten oosten van Dronrijp. Een blik terug en een blik vooruit door projectleider **Johan Nicolay** en provinciaal archeoloog/hoogleraar terpen en wierden **Gilles de Langen**.

Het is de zomer van 2006 als in Anjum voor het eerst sinds de opgravingen in Dongjum (1998) en Peins (1999) weer een steilkant op Friese bodem wordt blootgelegd. Zoals vele bezoekers zich vermoedelijk nog kunnen herinneren, was het profiel van ongekende schoonheid: over een lengte van meer dan 200 m waren mestlagen, ophogingslagen, randen van netjes gestapelde plaggen en een dijklichaam van gestorte en aan de buitenzijden gestapelde plaggen zichtbaar. De opgraving is ondertussen gepubliceerd en bleek de opmaat voor een ongekende bloeiperiode in de terpenarcheologie.

Inhoudsopgave

4 Zodenhuis Firdgum krijgt steeds meer gestalte
6 Terp Berlikum aangekocht door provincie Fryslân
8 Sieraden bevatten almandijn uit India en Oost-Afrika
9 In memoriam dr. Jurjen Bos
11Publieksruimte bij depot bodemvondsten
12 Land van Ontdekkingen
13 De weinig bekende wierdenvorser W.K.J. Schoor
15 Jaarrekening 2012 en Verenigingswinkel
16 Colofon

Foto 1: De net blootgelegde de steilkant te Dronrijp-Zuid, gezien vanuit het oosten. Rechts het intacte en links het afgegraven terpdeel. *Foto: J. van Gent*

Na het succes van Anjum waren de provincie Fryslân en het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) van de RuG bereid een vijfjarig project te financieren, waarbij de eerste vier jaren elke zomer een steilkant in Friesland zou worden onderzocht. Achtereenvolgens waren dit Achlum (2009), Jelsum (2010), Oosterbeintum (2011) en Dronrijp-Zuid (2012). In het kader van het Nederlands-Duitse Interreg-programma 'Land van Ontdekkingen' kon het project zelfs worden uitgebreid, zodat twee extra terpen konden worden onderzocht: Firdgum (2011) en Dronrijp-Oost (2012).
Van de onderzoeken in de jaren 2009-2011 is in eerdere nieuwsbrieven van de Terpenvereniging reeds verslag gedaan; hier zullen kort de resultaten van het onderzoek uit 2012 worden toegelicht – gevolgd door een korte blik op de toekomst van het terpenonderzoek.

Lees verder op pagina 2

Foto 2: Een enorme dobbe in het profiel van Dronrijp-Zuid. De dobbe dateert uit de late ijzertijd en Romeinse tijd, en is geleidelijk met mest, afval en klei opgevuld.
Foto: J. van Gent

Het onderzoek in Dronrijp-Zuid

In juni 2012 is gedurende een periode van drie weken een circa 80 m lange steilkant van een terp direct zuidelijk van Dronrijp onderzocht, als onderdeel van het meerjarige project (foto 1). Deze locatie is enerzijds interessant omdat de betreffende terp op de oudste kwelderwal van het Boornebekken ligt (terwijl eerder onderzoek in Firdgum zich al op de jongste kwelderwal in dit bekken richtte), en anderzijds omdat de terpenrij van Hatzum-Dronrijp wordt gekenmerkt door relatief rijke nederzettingen gedurende de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen (o.a. Romeinse *terra sigillata* uit Hatzum en een vroeg zevende-eeuwse goudschat uit Dronrijp). Hoewel de blootgelegde steilkant de terp vrij centraal aansneed, bleef de oudste bewoning buiten beeld en werden in het profiel vrijwel uitsluitend sporen uit de periode van de late ijzertijd tot de midden-Romeinse tijd aangetroffen. Daarmee bleef onbekend of men bij de start van de bewoning, vermoedelijk in de midden-ijzertijd, gelijk een podium heeft opgeworpen.

Toch was het profiel spectaculair dankzij de aanwezigheid van een gigantische dobbe voor vee, met een diepte van 2,5 m en een doorsnede van ruim 30 m (foto 2). Deze werd aan de ene zijde begrensd door de flank van een huispodium, en aan de andere zijde door een vermoedelijk rondom aangelegde wal van gestorte plaggen. Bijzonder zijn verder een overspoelde akkerlaag (keerploeg) uit de ijzertijd en een verspoelde turf die in de top van het wadzand is aangetroffen en veel ouder kan zijn.

Om vast te stellen of de terp, zoals verwacht, ook in andere perioden is bewoond en of de bewoning zich door de tijd heen over de terp heeft verplaatst, is besloten de akker op het nog intacte terpdeel direct noordelijk van de steilkant systematisch af te lopen (foto 3) – iets wat in Friesland in deze intensiteit nog niet eerder is gebeurd. Onder leiding van Marco Bakker zijn 36 vakken van 20 x 20 m uitgezet. Binnen elk vak zijn *alle* vondsten verzameld, waaronder veel aardewerk, dierlijk bot en ook puin. Hoewel terpaardewerk uit de late ijzertijd tot midden-Romeinse tijd domineert, is ook geometrisch versierd aardewerk uit de midden-ijzertijd aangetroffen, evenals *terra sigillata* uit de Romeinse tijd en zowel handgevormd als gedraaid aardwerk uit de vroege middeleeuwen. Het verzamelde materiaal wordt momenteel door studenten van het GIA onderzocht.

Het onderzoek in Dronrijp-Oost

Een kleine drie maanden later is van midden september tot midden oktober een tweede steilkant, nu oostelijk van Dronrijp onderzocht, dit keer als onderdeel van 'Land van Ontdekkingen' (foto 4). Ondanks de vaak barre weersomstandigheden konden twee haaks op elkaar staande steilkanten van het nog restende terprestant in een periode van vijf weken worden blootgelegd (totale lengte 120 m). Hoewel in het verleden meer dan driekwart van de terp is afgegraven, was voor het steilkantonderzoek over deze locatie werkelijk niets bekend. Nieuwsgierig maakte vooral ook de ligging van deze terp, direct *achter* de kwelderwal waarop Dronrijp-Zuid ligt, waarbij de vraag was of de bewoning gelijke tred had gehouden met de bewoning op de wal, of dat deze in dit wat lager gelegen gebied iets later of juist vroeger was gestart? Helaas gunden de steilkanten hier evenmin als te Dronrijp-Zuid een blik op de oudste kern. Van een podium dat van de late ijzertijd tot in de midden-Romeinse tijd is bewoond, kon alleen de flank worden herkend. Oudere vondsten bleven beperkt tot enkele scherven uit de midden-ijzertijd. Ook hier werd de winst vooral op andere terreinen geboekt. Interessant is bijvoorbeeld dat de top van

Foto 3: Marco Bakker en Reinder Visser tijdens het systematisch aflopen van het nog intacte terpdeel te Dronrijp-Zuid. *Foto: J. van Gent*

Foto 4. De Steilkanten van Dronrijp-Oost in vogelvlucht. Goed te zien is dat de terp voor driekwart is afgegraven
Foto: F. de Vries, Toonbeeld te Stiens

dit podium is geëgaliseerd en als akker is gebruikt, vermoedelijk nadat deze na het vierde-eeuwse bewoningshiaat opnieuw in gebruik is genomen. Belangrijk is ook de vondst van een op de akker opgetrokken huis dat werd opgevolgd door een tweede en vervolgens een derde, alle drie met nog goed herkenbare zodenwanden, te dateren in de Merovingische periode (foto 5). Vermoedelijk in de Karolingische periode lijkt de bewoning zich vervolgens naar de terpflank te verplaatsen; alleen in het meest oostelijk deel van het profiel zijn sporen uit deze periode aangetroffen.

Pieken en dalen

Het onderzoek naar terpen en wierden kent een lange geschiedenis, met vele pieken en even zovele dalen. Na het vroegtijdig beëindigen van het welbekende Frisia-project, alweer dertien jaar geleden, vormt het steilkantonderzoek een belangrijke impuls voor een nieuwe periode van bloei. Minstens zo belangrijk is dat met het beëindigen van het steilkantonderzoek te velde – en het flankerende Interreg-project – alweer nieuw veldwerk is geïnitieerd. Zo zullen nog dit jaar twee promovendi worden aangesteld. Deze gaan zich respectievelijk richten op de zogenaamde terpzolen in Friesland (de basis van afgegraven terpen of terpdelen), en op de vroege ontginningen van het klei-op-veen en veengebied in het zuiden en oosten van deze provincie. Beide onderzoekers zullen de komende drie jaren elke zomer een opgraving uitvoeren. Daarnaast zullen de komende drie jaren in het teken staan van de uitwerking van het jongste steilkantonderzoek, waarbij ook de opgravingen van Dongjum en Peins aandacht zullen krijgen. Het streven zal zijn om daarbij zoveel mogelijk jonge onderzoekers aan te laten schuiven, opdat de kans op continuïteit van terpenonderzoek op de middellange termijn zo groot mogelijk wordt. Mede om deze reden worden momenteel verschillende scripties over het terpen- en wierdengebied geschreven. Sophie Thasing heeft het importaardewerk uit Ezinge onderzocht en werkt samen met Tineke Volkers aan de publicatie van de versierde *terra sigillata* uit Friesland. Daarnaast richt Theun Varwijk zich op de ruimtelijke ontwikkeling van terpen, zoals deze in de onderzochte steilkanten en ouder onderzoek is waar te nemen, terwijl Marco Bakker de in januari en februari van vorig jaar uitgevoerde opgraving van een ontginningsnederzetting en latere kleiterp in het klei-op-veengebied bij Arkum uitwerkt. Tot slot schrijft Niels Dekker een scriptie over de zoetwatervoorziening in het kweldergebied en richt

Foto 5. Detailopname van de nog resterende zodenwand in het profiel van Dronrijp-Oost. De wand ligt direct op een akkerlaag uit de volksverhuizingstijd en is in de Merovingische periode te dateren.
Foto T. Varwijk, RUG/GIA

Foto 6: Groepsfoto van het opgravingsteam in Dronrijp-Oost. *Foto: J. van Gent*

Paulien Schrijver zich op het gebruik van zogenaamde komforen in het middeleeuwse veengebied. Tot slot zijn er nog de promotieonderzoeken van Mans Schepers en Daniël Postma, respectievelijk over de vegetatie en exploitatie van de Fries-Groningse kwelder, en over zodenbouw in het zuidelijke Noordzeegebied. Onderdeel van het laatste onderzoek vormt de spectaculaire reconstructie van een zodenhuis bij Firdgum (zie hiernaast en verder). Al met al genoeg nieuw onderzoek door jonge onderzoekers om nog jaren vooruit te kunnen!

Dankwoord
Het onderzoek van de vele honderden meters aan terpprofiel die de afgelopen jaren zijn blootgelegd, geschaafd, gefotografeerd, getekend en beschreven, was niet mogelijk geweest zonder de inzet van een team enthousiaste vrijwilligers, studenten en medewerkers van het GIA (foto 6).
Speciale dank gaat hierbij uit naar een vaste kern van enthousiastelingen: Johannes Bloem, Reinder Visser, Henk Baron, Marius Lutgendorff, Akkie Visser, Jan Veltman, Sander Tiebackx, Robert Kosters, Johan van Gent, Theun Varwijk, Marco Bakker, Paulien Schrijver, Sophie Thasing, Niels Dekker, Lars-Arvid van Sambeek en Jos Welbedacht.
Daarnaast zijn wij dank verschuldigd aan de provincie Fryslân en het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen voor de financiële middelen die dit alles mogelijk maakten.

Johan Nicolay is docent middeleeuwen aan het Groningen Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Gilles de Langen is provinciaal archeoloog van Fryslân en sinds 2011 hoogleraar terpen en wierden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Zodenhuis Firdgum krijgt gestalte

Van 20 augustus tot en met 23 november 2012 is in het Friese Firdgum gewerkt aan de reconstructie van een vroegmiddeleeuws boerderijgebouw: een stalgebouw met muren van graszoden, zoals rond 700 n.Chr. in het terpengebied te vinden moet zijn geweest. Het Zodenhuisproject, dat mede door de Vereniging voor Terpenonderzoek financieel ondersteund wordt, is een initiatief van het streekmuseum en archeologisch steunpunt Yeb Hettinga Skoalle en wordt uitgevoerd onder leiding van het Terpencentrum van het Groninger Instituut voor Archeologie (Rijksuniversiteit Groningen). Door **Daniël Postma**.

Tot nu toe hebben 49 vrijwilligers meegebouwd aan het zodenhuis, deels collega- en amateur-archeologen, archeologiestudenten en scholieren, maar vooral ook geïnteresseerden uit de omgeving. De werkzaamheden in het veld zijn aangestuurd door archeologiestudenten Gijs Nieuwlaat en Paulien Schrijver, die ook de dagrapporten hebben bijgehouden.
Eerst is een huispodium opgeworpen; een stukje nieuwe terp van 10 x 20 m, ruim een halve meter hoog. Het podium heeft een rand van gestapelde zoden en een vulling van aangestampte klei. Midden bovenop het podium zijn de muren van het stalgebouw opgetrokken. De symbolische 'eerste zode' is op 7 september gelegd door wethouder Twerda van cultuur van de gemeente Franekeradeel.

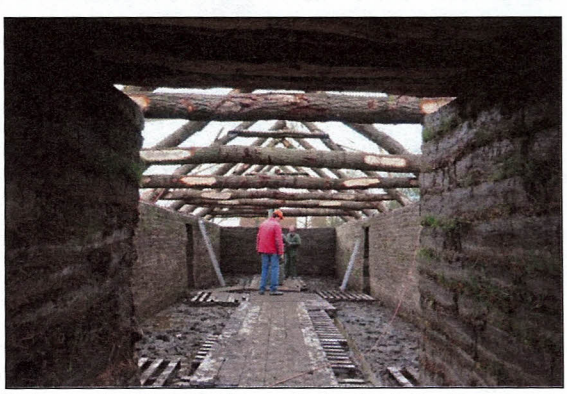

Foto van de binnenzijde van het zodenhuis. Om een indruk te geven van de schaal: vrijwilliger Albert Janssen (rode jas) is ruim 2 m lang. *Foto: GIA*

Het gebouw meet 6,5 x 17,2 m aan de buitenzijde (4,5 x 15 m binnen) met een omloop op het podium van ongeveer anderhalve meter breedte. Drie deuropeningen zijn de enige onderbrekingen in de 1 m dikke muur. Op 1,8 m hoogte zijn de deuropeningen met houten lateien overspannen, waar bovenop nog twee lagen zoden zijn gelegd. De totale muurhoogte komt uit op ruim 2 m.
De kapconstructie bestaat uit acht driehoekige spanten die elk een stijve eenheid vormen, met een trekbalk onderin en dubbele hanenbalk op 2/3 hoogte. Aan beide korte zijden van het dak is een extra spant schuin geplaatst om de eindschilden te vormen. In de lengterichting zijn de spanten met een nokbalk en aan weerszijden vier rijen gordingen met elkaar verbonden. Hier bovenop komen de sporen te liggen, die het dakbedekkingsmateriaal moeten ondersteunen. Het hout voor de kap is van eiken afkomstig uit Gaasterland. Hier zaten ook een paar stammen van circa 50 cm dikte bij, die met de hand – dat wil zeggen met bijl, moker en kloofwiggen – in achten zijn gekloofd. Deze circa 10 cm dikke planken vormen de muurplaten, die het gewicht van de kap gelijkmatig over de lengte van de zodenwand verdelen.

Verzakking dreigde

De bouwwerkzaamheden hebben veel last ondervonden van het slechte weer van afgelopen najaar. Bleef het in heel Nederland nog relatief droog, uitgerekend in Noordwest Fryslân heeft men de afgelopen decennia niet zo'n nat najaar gehad (aldus de lokale agrariërs). Door de nattigheid kon het bouwterrein slechts over pallets en steigerplanken betreden worden en waren de zoden tegelijkertijd heel zwaar en kwetsbaar. Het vocht in de zoden maakt dat de muren nu nog te flexibel zijn om zwaar belast te worden. Aan een zijde van het gebouw dreigde een verkeerd belast muurdeel zelfs te gaan verzakken, maar hier kon gelukkig op tijd worden ingegrepen.

Het huispodium, met langszij een hellingbaan. De jalons geven de buitenste hoekpunten van het zodenhuis aan. *Foto: GIA*

Gijs Nieuwlaat plaatst de balken die de deur in het stalgedeelte overspannen. *Foto: GIA*

Toen na twee weken uitloop ook de vorst in aantocht was, is besloten een winterstop in te lassen, zodat de muren eerst goed kunnen uitdrogen en het dak bij comfortabele temperaturen kan worden afgebouwd.
Er is veel ervaring opgedaan door zelf met de gebruikte bouwmaterialen te werken. Zo blijkt het stapelen van de zoden met de graszijde onder, zoals we bij opgravingen vrijwel altijd zien, sneller te gaan en een stevigere muur op te leveren dan wanneer het gras aan de bovenzijde wordt gelegd. Dat komt doordat de onderzijde van zoden dan gemakkelijk en beter kan worden afgevlakt ter voorbereiding op de volgende laag. De meest waardevolle les is waarschijnlijk dat muren van kwelderzoden erg sterk zijn. Het gebouw is weliswaar nog niet af, maar de muren zijn zo stevig dat een dakdragende functie zeker tot de mogelijkheden moet hebben behoord. Voorwaarde is wel dat de muren recht staan en goed droog zijn.

Publieksactiviteiten

In de Maand van de Geschiedenis (oktober) zijn verschillende publieksactiviteiten georganiseerd rondom het zodenhuis, waaronder lezingen over dierengebruik in het terpengebied (door Wietske Prummel) en de steilkantopgraving in Firdgum in 2011 (door Marco Bakker). Een determinatiemiddag in samenwerking met Evert Kramer (voorheen Fries Museum) heeft veel nog onbekende detectorvondsten uit de omgeving van Firdgum opgeleverd, die door studenten van Johan Nicolay zijn gefotografeerd en in een database zijn opgenomen. Heel bijzonder was de open dag op twee locaties, waarbij bezoekers zowel het zodenhuis in aanbouw konden zien als de resten van originele zodenhuizen in het terpprofiel bij de opgraving Dronrijp-Oost.
Trijneke Sibma, ouderejaars archeologiestudente aan het GIA, heeft het afgelopen najaar de

inrichting van het zodenhuis en een expositie over zodenbouw in het Yeb Hettinga Museum voorbereid. Ze is hierbij begeleid door Nelleke IJssennagger, conservator bij het Fries Museum. Verschillende gebruiksvoorwerpen zijn al in de maak, waaronder de deuren voor het zodenhuis, kogelpotten en vroegmiddeleeuwse kledingstukken. Een fraaie afsluiter van de bouwperiode was de uitreiking van de Waddenacademieprijs 2012 voor beste Masterscriptie. Deze is op de laatste bouwdag aan mij uitgereikt voor de wetenschappelijke onderbouwing van de reconstructie. Het is een waardevolle aanmoediging voor mijzelf om het onderzoek naar zodenhuizen voort te zetten, maar er spreekt ook waardering uit voor het harde werk dat in Firdgum vooral door de vele vrijwilligers is verzet.
Verwacht wordt dat we de bouw in mei 2013 kunnen hervatten, wanneer de muren verder hebben kunnen opdrogen. Controlemetingen wijzen uit dat de muren ongeveer 1 cm per maand inklinken en gelukkig niet in zijwaartse richting verzakken. De werkzaamheden zullen zich richten op de afwerking van de muren, het afbouwen en bedekken van het dak en de inrichting van het zodenhuis en de bijbehorende expositie. Voor de opening streven we naar een datum in juni.

Noot

Het Zodenhuisproject wordt financieel ondersteund door Provincie Fryslân, Gemeente Franekeradeel, Stichting Woudsend anno 1816, Prins Bernhard Cultuurfonds, Je Maintiendrai Fonds, de Boelstra-Olivier Stichting en de Vereniging voor Terpenonderzoek. Het project wordt uitgevoerd in samenwerking met Omrop Fryslân, Wirotex Kraanverhuur, Fame Architectuur & Stedenbouw, Ingenieursbureau Goudsticker-De Vries, Fries Museum, It Fryske Gea, Staatsbosbeheer, Koninklijke Saan en ARRE Remaining History.

Aanblik op het zodenhuis vlak voor de winterstop. De kapconstructie is al voor een groot deel opgebouwd en steunt volledig op de zodenmuur. *Foto: GIA*

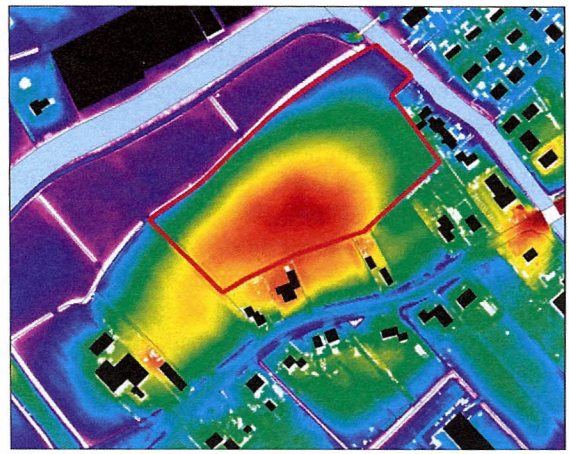

Hoogtekaart (AHN) van de terp naast Berlikum. Het aangekochte terrein is rood omlijnd.

Terp Berlikum aangekocht door provincie Fryslân

Zoals in deze nieuwsbrief al eerder is belicht, probeert de provincie Fryslân de erosie van terpen die onder een akker liggen, tegen te gaan. Om dat doel te bereiken heeft zij samen met het Rijk het *Terpenproject Fryslân* opgestart. De beschikbaar gestelde financiële middelen zijn ondergebracht bij het Nationaal Restauratie Fonds. Met de gelden kunnen akkerbouwers gecompenseerd worden wanneer zij hun bedrijfsvoering ten gunste van de archeologie aanpassen. De provincie kan ook terpen aankopen, wanneer een eigenaar zijn terp te koop aanbiedt. De huidige gebruiker/-eigenaar is aan zet: de beschermende maatregelen worden namelijk alleen uitgevoerd op basis diens vrijwillige medewerking.

Naar aanleiding van eerdere berichtgevingen heeft de heer Born, agrariër te Berlikum, met de provincie contact opgenomen. Omdat hij zijn bedrijf wilde afbouwen en het project hem sympathiek was, bood hij zijn direct ten westen van het dorp gelegen terp te koop aan. Het gaat om een goed zichtbaar, ruim 2 hectare groot deel van een terp die nog groter is en zich langs de zuidelijke rand en in westelijke richting verder uitstrekt.
Vooruitlopend op de onderhandelingen is de terp door RAAP onderzocht. De boor wees uit dat de terp, en zeker het aangeboden deel, in goede staat verkeert. Bijzonder is de constatering dat de terp – of in elk geval het overgrote deel ervan – uit de middeleeuwen dateert. Andere terpen van de terpenreeks Wijnaldum-Berlikum hebben een kern

Kinderen zwermen uit om de terp met gras in te zaaien.
Foto Frans de Vries, Toonbeeld te Stiens

die uit de Romeinse tijd stamt, maar deze is hier nog niet aangetroffen.
Een veldkartering die door de onderzoekers van het steilkanten te Dronrijp op verzoek van de provincie is uitgevoerd, leverde hoofdzakelijk middeleeuws materiaal op. Berlikum, ooit strategisch gelegen aan de Middelzee, was in de middeleeuwen een handelsdorp en werd bijna een stad. Het is bepaald mogelijk dat de hier besproken terp informatie herbergt over de opkomst van de Friese centra, Berlikum in het bijzonder.
Op vrijdagmiddag 7 september ondertekende gedeputeerde Jannewietske de Vries het contract, waarmee de provincie Fryslân haar eerste terp kocht. Dat gebeurde op de terp zelf, op de akker die nu zijn langste tijd heeft gehad.
Behalve de heer Born als verkopende partij ondertekenden ook enkele Berlikumer kinderen, om aan te geven dat de aankoop met het oog op de toekomst was gedaan. De jeugdige getuigen waren niet alleen gekomen, maar werden vergezeld door alle andere leerlingen van de groepen 5, 6, 7 en 8 van Kristlike Basisskoalle De Fûgelsang uit Berlikum.

Karolingisch aardewerk
Behalve van Jannewietske de Vries kregen de kinderen ook van Jos Bazelmans van de RCE te horen wat een terp was, waarom we die nu gingen kopen en waarom het beter was om gras op de terp te laten groeien. De RCE staat achter de aankoop van deze terp, ook al betreft het hier geen rijksmonument. Overigens is het aardig om te melden dat Bazelmans bij het betreden van het terrein gelijk een scherf Karolingisch draaischijf-aardewerk mocht rapen, hetgeen hem in zijn motivatie alleen maar kan hebben gesterkt.

Verpacht
Na afloop van de formele handeling van de aankoop bleek dat het elan van de beschermers was overgeslagen op de kinderen, die met rode emmertjes vol graszaad uitzwermden over de terp, nadat zij van de heer Born een korte cursus zaaien hadden genoten. In het voorjaar zal het terrein werkelijk worden ingezaaid. Momenteel wordt gewerkt aan de verpachting van de terp. De voorwaarden zijn inmiddels opgesteld. Op de terp mag gras worden geteeld en schapen gehouden. Vooruitlopend op het nieuwe gebruik zal door de provincie een schapenhek worden geplaatst.

Gilles de Langen is provinciaal archeoloog van Fryslân